

ISSN 2393-7169

PURSUIT

(A Half Yearly International Peer Reviewed Multi-Disciplinary Research Journal)

Vol. IV, Issue - II (Jan. 2017)

A Special Issue
Published on the occasion of
State Level Seminar
on

Multiculturalism: Language, Literature, Culture, History
& Politics in 21st Century of India

13 and 14 January, 2017

Organized by

K. K. Wagh Arts, Sci. & Com. College,
Pimpalgaon (B), Tal. Niphad Nashik-422209

Sponsored by

BCUD, Savitribai Phule Pune University, Pune

Prin. Dr. Mrs. S. S. Ghumare
Editor-in-Chief

Prof. N. A. Shinde
Guest Editor

ATTESTED

राजधेर किल्ल्याचे ऐतिहासिक महत्त्व

प्रा. जाधव नितीन साहेबराव

क.का.वाघ कला, वाणिज्य, विज्ञान व संगणक विज्ञान महाविद्यालय

भाऊसाहेबनगर, ता.निफाड, जि.नाशिक

प्रस्तावना :-

फ्रेंच विचारवंत मॉन्टेस्क्यू म्हणतो, “मानवी इतिहासावर कायमचा परिणाम करणारा प्रभावी घटक म्हणजे त्या ठिकाणची भौगोलिक रचना व तेथील हवामान होय.” भौगोलिक रचनेचा एक भाग म्हणजे पृथ्वीवरील उंच पर्वतशृंखला होय. या पर्वत रांगांचा इतिहासावर मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. हिमालयाच्या पर्वत रांगेमुळे भारत व चीन अशा दोन भिन्न संस्कृती उदय व विकास पावल्या. भारताला तर अनेक पर्वतशृंखलांची देणगी लाभली आहे. त्यातून भारतात विविधरंगी संस्कृती उदय पावली. या पर्वतशृंखलांनी भारताचा भूगोलच नव्हे तर इतिहास घडविला. प्राचीन काळापासून या डॉगर रांगांनी भारताचे परकीय शत्रूपासून संरक्षण केले आहे. भारतातील विविध राज्यांच्या सीमाही या डॉगररांगांच्या आधारे ठरत असत. त्यामुळेच राज्याच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने डॉगररांगांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. संरक्षणाचा हाच हेतू डोळ्यासमोर ठेवून भारतीय राज्यकर्त्यांनी गड किल्ल्यांच्या वांधणीचा उद्योग आरंभिला.^(१)

भारतात राज्यव्यवस्थेच्या निर्मिती काळापासून किल्ल्यांचे अस्तित्व दिसून येते. सिंधू संस्कृतीच्या उत्खननात गढीवजा किल्ला सापडला आहे.^(२) चाणक्य वांच्या ‘अर्धशास्त्र’ या ग्रंथात सप्तांग सिद्धांतात गड किल्ल्यांचे महत्त्व सांगीतले आहे. एकूणच भारतात दुर्ग परंपरा अतीप्राचीन आहे.^(३) मराठेशाहीतील जेष्ठ मंत्री व विचारवंत रामचंद्रपंत अमात्य आपल्या ‘अज्ञापत्र’ या वहुमोल ग्रंथात दुर्गांचे महत्त्व वर्णन करताना म्हणतात, ‘संपूर्ण राज्याचे सार ते दूर्ग.’ देशातून किल्ले वजा केले तर सारा देश मोकळ्याच राहतो., असा मोकळा देश परचक्र आल्यास उद्घवस्त होतो. ‘आले परचक्रसंकट दूर्गाश्रयी परिहार केले.’ असे अमात्य म्हणतात. यावरुन किल्ल्यांचे महत्त्व लक्षात येते.^(४)

महाराष्ट्र हा दुगांनी संपत्त प्रदेश आहे. याहादी हा महाराष्ट्राचा भौगोलिक नक्के तर इतिहास घडविणारा पवेत होय. याच राज्यादीच्या डोंगररांगांच्या आधारे छप्पाती शिवाजी राजांनी मराठ्यांच्या राज्याची मुहूर्तमेढ केली. पूढे याच राज्यादीच्या राहायाने शिवरायांनी व त्यांच्या वारसदारांनी स्वराज्याच्या सर्व शक्तीचा यशस्वीपणे सामना केला. मराठ्यांना आपली गनिमी कावा युद्धफदली सह्याद्रीच्या डोंगररांगांमुळेच यशस्वीपणे अवलंबता आली. अशाच डोंगरांच्या आधारे राजराज्यानमध्ये रजपूत राजा महाराणा प्रतापसिंह याने मोगलांशी २५ वर्षांपेक्षा अधिक काळ यशस्वी लढा दिला होता. तात्पर्य भारताच्या व महाराष्ट्राच्या इतिहासात गड किल्ल्यांना महत्वपूर्ण स्थान राहीले आहे.

महाराष्ट्रातील नाशिकचा परिसर गड किल्ल्यांनी समृद्ध आहे. नाशिक परिसरात लहान-मोठे जबळपास साठ गडकिल्ले असून या सर्व दुगांनी महाराष्ट्रावर आलेली संकटे आपल्या छातीवर झेलली व या भूमिचे रक्षण केले. नाशिक जिल्ह्यातील परिसरात गडकिल्ल्यांची पार्श्वभूमी प्राचीन काळापासून दिसून येते. राष्ट्रकूट राजा तिसरा गोविंद याची राजधानी काही काळ सप्तशृंगी गडाजवळील मार्कंडेय किल्ल्यावर असल्याचा उल्लेख येतो. पुढील काळात यादव, बहामनी व मराठा राज्यकर्त्यांनी अनेक नवीन गडकिल्ले बांधून नाशिकचे दुर्गवैभव संपत्र केले. नाशिकचे हे गडकिल्ले इतिहासातील अनेक घटनांचे साक्षीदार राहीले आहेत.

नाशिक जिल्ह्यातील सातमाळ डोंगररांगावर गडकिल्ल्यांचे केंद्रीकरण झाले आहे. भौगोलिक दृष्ट्याही सातमाळ डोंगररांग नाशिक जिल्ह्याची खानदेश व दख्खन अशी विभागणी करते. सातमाळ डोंगररांगेत एकूण १६ किल्ले असून त्यापैकी राजधेर हा प्रसिद्ध किल्ला आहे. राजधेर किल्ला अनेक ऐतिहासिक घटनांचा साक्षीदार असून या घटनांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करणे हाच या संशोधन लेखाचा उद्देश आहे.^(५)

राजधेर किल्ल्याचे भौगोलिक स्थान व सद्यस्थिती :-

राजधेर किल्ला नाशिक जिल्ह्यातील सातमाळ डोंगररांगेच्या पूर्व टोकाला स्थित असून त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून ४४०८ फुट (१३४४ मीटर) इतकी आहे. हा किल्ला गिरीदुर्ग प्रकारातील असून किल्ल्यावर अनेक स्थापत्य अंवशेष आढळून येतात. राजधेर किल्ल्याच्या पूर्वेला इंद्राई तर राजधेर किल्ला दिमाखात उभा आहे. राजधेर किल्ल्याला राजदेहर या नावानेही ओळखले जाते. परंतु

1994-1995-1996

राजदेहर घाच नावाचा अनुन एक फिल्ला न परगाणा बळगावे किल्ल्यातील चांगड्यापासून ताळम्यातील असल्यासे इतिहास अंग्यासाक न दुमोरीचिता काढी नाही या नाम साधारण्यामुळे गोपळ ठोतो. किल्ल्यावर जाण्यासाठी नाशिक येथून नाशिक राटाणा बराने घाचडबारी पाटाभवळील तांगडी (शिंदा) या गावी जावे लागते. नाशिक ते तांगडी अंतर ८५ किमी आहे. तांगडी गावातून राजधेर किल्ल्यावर पोहचण्यास साधारणपणे दोन तास लागतात. किल्ल्यापर्यंत पोहचण्यासाठी छतरांडी काढी मार्ग आहेत. त्यामध्ये चांदचड येथून राजदेहरवाडी गावात जाऊ न राजधेर किल्ल्यावर चढाई करता येते. राजदेहरवाडी गाव किल्ल्याच्या पायथ्याचे गाव आहे.^(६) किल्ल्याच्या पायथ्यापासून ते किल्ल्याच्या मुख्य प्रवेशद्वारापर्यंत पोहचण्यास साधारणतः दिड तारा लागतो. राजधेर किल्ल्याच्या वार्लोकिल्ल्यावर जाण्यासाठी पूर्वी कातळकड्याने जवळपास पन्नासा फूट प्रस्तरारोहन कराये लागत असे. परंतु काढी वर्षांपूर्वी किल्ल्यावर चास्ताव्य असलेल्या साधुबाबांनी राजदेहरवाडी गावातील ग्रामस्थांच्या मदतीने किल्ल्यावर जाण्यासाठी पन्नास फुटाची लोखंडी शिंडी लावली आहे. लोखंडी शिंडीने किल्ल्याच्या पूर्वेकडील कातळाच्या मध्यभागी असलेल्या प्रवेशद्वारपर्यंत पोहचता येते.^(७) या प्रवेशद्वाराच्या डाव्या खांबाच्या पायथ्याता एक शिलालेख बसविलेला आहे. हा शिलालेख फारसी भाषेतील असून मोगल सेनापती अलवर्दीखान याने इसवी सन १६३६ मध्ये राजधेर व या भागातील इतर काही किल्ले अहमदनगरच्या निजामशाहीकडून जिंकिल्ल्याचे उल्लेख त्यामध्ये आहेत. राजधेर गावातील लोक मात्र किल्ल्यावरील गुत्त धनाची माहीती या शिलालेखात असल्याचे मानतात. किल्ल्याच्या माथ्यावर अनेक खोदीव टाकी आहेत. काही खांब टाकेही आहेत. तसेच रसद साठविण्यासाठी खडकात कोरलेली कोठारेही मोठया संख्येने आहेत. त्याचबरोबर किल्ल्यावर गुहा, मशिद (कबर) व मंदिरही आहे. सध्या गुहेमध्ये साधुबाबांचे निवासस्थान आहे. राजधेर किल्ल्याला निसर्गाताच उभ्या कातळाची प्रचंड तटबंदी लाभलेली असली तरी पर्वेकडील बाजूस वांधीव तटबंदीही आहे. किल्ल्यावर झाडे-झुडपे मोठया प्रमाणत असून माकडांचा व साधुबाबांच्या शोळ्यांचा वावर आहे.^(८)

राजधेर किल्ल्याची निर्मिती

राजधेर किल्ल्यावरील खांदे टाके व इतर अवशेष पाहता किल्ला पुरातन असल्याचे स्पष्ट होते. इसकी सनाच्या नवव्या शतकात सातमाळ डोंगररांगेतील मार्कडेय किल्ल्यावर राष्ट्रकूट राजा तिसरा गोविंद याची राजधनी होती. तसेच सातमाळ डोंगररांगेतील चांदवड, अनकाई, इंद्राई, धोडप

इत्यादी किल्ल्यांधाबत प्राचीन उल्लेख मिळतात. याचआधेरे राजधेर किल्ल्याची निर्मिती प्राचीन काळातच झाली असल्याचे स्पष्ट होते.^(१)

शिवपुर्वकालीन राजधेर किल्ल्याचा ऐतिहासिक आढावा :-

इ.स. १३ व्या शतकापर्यंत चांदवड भागावर यादवांचे राज्य होते. त्याआधारे असे निश्चितपणे सांगता येईल की, या काळात राजधेर किल्ला यादव साम्राज्याचाच भाग होता. पुढे १४ व्या शतकात हा किल्ला बहामनी सत्तेच्या वर्चस्वाखाली गेला. यानंतर बहामनी सत्तेचाच एक भाग असलेल्या अहमदनगरच्या निजामशाहीने १६ व्या शतकापासून ते इ.स. १६३६ पर्यंत या किल्ल्यावर अधिराज्य गाजविले.^(२) इ.स. १६२६ ते १६३६ या काळात मोगल आणि अहमदनगरची निजामशाही यांच्यात नाशिक भागात मोठा संघर्ष घडुन आला. शहाजीराजे भोसले हे निजामशाहीच्या बाजूने मोगलांविरुद्ध लढत होते. परंतु मोगलांची लष्करी ताकद प्रचंड होती. मोगल लष्कराचे नेतृत्व शाहीस्तेखान व अलवर्दीखान हे सरदार करीत होते. १७ मार्च १६३६ रोजी अलवर्दीखानाने इंद्राई हा राजधेर किल्ल्याचा शेजारीं किल्ला इंद्राईचा किल्लेदार गंभीरराव याला लाच देऊन मिळविला. परंतु राजधेर किल्ल्यात निजामशाहाचे नातेवाईक राहात असल्याने राजधेरचा बंदोबस्त उत्तम होता. त्यामुळे एप्रिल १६३६ मध्ये मोगल सेनापती अलवर्दीखानाने राजधेर किल्ल्याला वेढा घातला. हा वेढा दोन महीने कायम होता. अखेर नऊ जून १६३६ रोजी निजामशाहाच्या सैन्याने शरणागती पत्करली. राजधेरचा बलाढय किल्ला जिंकण्यात मोगल सेनापती अलवर्दीखानाला यश आले. निजामशाहाच्या घराण्यातील माणसांना कैद करण्यात आले.^(३) अलवर्दीखानाने या भागातील धोडप, राजधेर, इंद्राई, रावळा-जावळा, कांचनाइत्यादी किल्ले जिंकल्याचा उल्लेख इंद्राई, धोडप व राजधेर किल्ल्यांवर असलेल्या फारसी शिलालेखांमध्ये आहे.^(४)

राजधेर किल्ल्याचा शिवकालीन इतिहास :-

शिवकालीन ११ कलमी बखरीत राजधेर किल्ल्याचा उल्लेख आला असला तरी शिवकाळातील कागदपत्रांमध्ये राजधेर किल्ल्याचा फारसा उल्लेख आढळत नाही. म्हणजेच १३३६ नंतर शतकभर हा किल्ला मोगलांच्या वर्चस्वाखाली असल्याचे आज तरी मानले जाते. याबाबत अधिक संशोधनाचे प्रयत्न चालू आहेत.^(५)

राजधेर किल्ल्याचा पेशवेकालीन इतिहास :-

इस १७२० मध्ये मोगलांचा प्रशिक्षण सरदार निजाम-उल-मुक्क यांने दियांगेत हैद्रावाद येथे स्वतःचे स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. या राज्याला हैद्रावादची निजामशाही म्हणून ओळखले गेझे लागले. सातमाळ डोंगररांगेतील जवळपास सर्वच गडकिल्ले या हैद्रावादच्या निजामाच्या वर्चस्वाखाली आले. पुढील काळात नानासाहेब पेशव्यांच्या काळात निजाम व मराठे यांच्यात १७५२ मध्ये भालकीचा तह होऊन हे सर्व किल्ले मराठयांच्या ताव्यात आले.^(१३) परंतु लवकरच दुसरा करार होऊन यातील काही किल्ले पुन्हा निजामाला देण्यात आले. त्यामध्ये इंद्राई, राजधेर, मार्कडेय, रावळा-जावळा, अहिवंतगड, अचला व कांचना या किल्यांचा समावेश होता.^(१४) असे असले तरी पेशवे सरकार कडून १७५७-५८ मध्ये काढलेल्या आदेशानुसार राजधेर व इतर किल्यावर प्रत्येकी ५०० सेनीकांची नेमणुक करण्यात आली. म्हणजेच सातमाळ डोंगररांगेतील हे सर्व किल्ले एक-दोन वर्षांत निजामाकडून पुन्हा मराठयांकडे आले होते.^(१५)

पेशवे सरकार पुणे यांच्याकडून १७६२-६३ मध्ये निघालेल्या आदेशानुसार राजधेर किल्याची दहा हजाराची जहागीर विंचुरचे प्रसिद्ध मराठा सरदार विठ्ठल शिवदेव यांना देण्यात आली. पेशवे सरकारने किल्यावर संरक्षणाची व्यवस्था चोख ठेवावी व त्यासाठी विश्वासू सैनीक नेमण्याचा सल्लाही दिला. खर्च शक्य तितका कमी करून पैस्यांची उधळपट्टी करू नये असेही सांगण्यात आले. तसेच जहागिरीच्या उत्पन्नातच वरील सर्व खर्च करावा व खर्चाचा सर्व हिशोब पेशवे सरकारला सादर करण्याचे बंधन घालण्यात आले होते.^(१६)

राजधेर किल्ला ब्रिटीशांच्या वर्चस्वाखाली :-

इ.स. १८१८ मध्ये ब्रिटीशांनी मराठयांचे जवळपास सर्वच किल्ले हस्तगत केले. त्यात राजधेर किल्याचाही समावेश होता. नाशिक व खानदेश भागातील किल्ले जिंकण्याची जबाबदारी कर्नल मँकडॉवेल व कॅप्टन ग्रिग्ज या अधिका-यांकडे होती. मँकडॉवेलने राजधेरच्या किल्लेदाराला समोपचाराचा निरोप पाठविला. परंतु किल्यावरील अरब शिलेदारांनी हा प्रस्ताव नाकारला व किल्यावरून ब्रिटीश फौजेवर तोफा व बंदुकींचा मारा सुरु केला. त्यामुळे इंग्रज फौजेनेही राजधेर किल्यावर तोफांचा मारा केला. यांमध्ये राजधेर किल्यावरील दास्तगोळ्याच्या कोठाराला आग लागून ते नंष्ट झाल्याने किल्ला लढविणे अशक्य झाले. अखेर किल्यावरील शिबंदी रात्रीच्या वेळी अंधाराचा

फायदा घेऊ किल्ल्यावरून परार झाली. दुम्या दिवशी इंग्रजांनी राजधेर किल्ल्यावर कब्जा मिळविला.^(१०)

विटोश सत्तेद्वारा राजधेर किल्ला नष्ट करण्याचे प्रयत्न

राजधेर सारख्या बलाढ्य किल्ल्यावरून कुठल्याही प्रकाराची वंडाळी होऊ नये म्हणून विटोश अधिकारी रेनकोट व मँकीन्टॉश यांनी राजधेर किल्ला नष्ट करण्यासाठी हालचाली सुरु केल्या. त्यानुसार किल्ल्यावरील तटवंदी, वाटा, इमारती व इतर गोष्टी नष्ट केल्या. यावावतचा अहवाल काटन मँकीन्टॉश याने विटोश सरकारला पाठविला.^(११)

सारांश :-

राजधेर किल्ल्याचा ऐतिहासिक आढावा घेतला असता हे स्पष्ट होते की, हा किल्ला अनेक ऐतिहासिक घटनांचा साक्षिदार आहे. सातमाळ डोंगररांगेतील कोल्हधेर व राजधेर या किल्ल्यांच्या परीसरातून भावडवारीचा घाट रस्ता आहे. एकूणच राजधेर किल्ल्याचे भौगोलिक स्थान त्याचे महत्त्व वाढविणारे, आहे. हा किल्ला दुर्गम प्रकारातील असल्यानेमोगल सेनापती अलवर्दीखान याला राजधेर किल्ला सहजासहजी जिंकता आला नव्हतो. याचवरोवर पेशवे काळात गडकिल्ल्यांना विशेष महत्त्व नसतांनाही कागदपत्रांमध्ये राजधेर किल्ल्याचा येणारा उल्लेख या किल्ल्याचे महत्त्व स्पष्ट करतो. तात्पर्य राजकीय व भौगोलिक दृष्ट्या राजधेर हा महत्त्वपूर्ण किल्ला होता. तसेच वर्तमानातही पर्वटन, वृक्षसंवर्धन, जलसंवर्धन इत्यादी दृष्टीने हा किल्ला अत्यंत उपयुक्त ठरू शकतो.

राजधेर या किल्ल्याचा उल्लेख अनेक ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये राजदेहर असा आलेला आहे. परंतु जव्हाव जिल्ह्यातील चाळीसगाव जवळही राजदेहर नावाचा किल्ला असल्यामुळे इतिहास संशोधक व दुर्गप्रेमीचा या नामसाधम्यामुळे या दोन किल्ल्यांच्या वावतीत गोंधळ होतो. विशेषता: पेशवे दफतर पुणे, येथील कागदपत्रांमध्येही या दोन किल्ल्यांचे उल्लेख परीसराची स्पष्ट माहीती देत नाहीत. एकूणच राजधेर किल्ल्याचा अभ्यास करतांना वरील गोष्टीची काळजी घणे आवश्यक आहे.

संदर्भ टिपा

१) वैंद्रे वा. सी. गड-कोट-दुर्ग.: पृष्ठ क्र-१७

- २) पराडकर मिलीद; प्राचीन भारतीय दुर्गशासव आणि हिंदूची स्थानावाचा चौस ग्रन्थांमध्ये
व रायगड एक तुलनात्मक अभ्यास : पृष्ठ क्र-१५-१६
- ३) वें द्रे.वा.सि; गड कोट दुर्ग : पृष्ठ क्र-२२
- ४) घाणेकर प्र.के ; अथातो दुर्गजिज्ञासा : पुष्ट क्र . ३७
- ५) शिवकार्य गडकोट संस्था, टकले गिरीश; गडकोट : पुष्ट क्र . ४६
- ६) बोरोले ; अमित, दुर्गभ्रमंती नाशिकची : पृष्ठ क्र. ३४२
- ७) यादव त्रृष्णीकेश (संपा.) सांगाती सहयाद्रीचा : पृष्ठ क्र. ५९
- ८) पाटील पी.के., जेव्हा डोंगर गड बोलू लागतात: पृष्ठ क्र. ६५
- ९) बोरोले ; अमित, दुर्गभ्रमंती नाशिकची : पृष्ठ क्र. ३४३
- १०) प्राचार्य डॉ. शाहा, जी.बी.; उपेक्षित दुर्गाचा इतिहास, भाग १ : पृष्ठ क्र. २४
- ११) पगडी सेतु माधवराव, शिवचरित्र एक अभ्यास, : पुष्ट क्र . १७९
- १२) बोरोले ; अमित, दुर्गभ्रमंती नाशिकची : पृष्ठ क्र. ३४४
- १३) अवकलकोट सतीश, शोध शिवछत्रपतिंच्या दुर्गाचा : पृष्ठ क्र. २०५
- १४) वाड, ग.चि., पेशवा डायरी, खंड-३ : पुष्ट क्र. ४७:
- १५) तैत्रव, पुष्ट क्र. ५३
- १६) तैत्रव, पुष्ट क्र. १५५
- १७) वाड, ग.चि., पेशवा डायरी, खंड-९ : पुष्ट क्र. १७८
- १८) Genral no.18, Volume no.170, Deccan Commissioner Record, Pune Archives, date - 13 April 1818
- १९) Genral no.803, Volume no.136, Deccan Comimissioner Record, Pune Archives, date - 29 April 1820